

Privilegiesamfunnets undergang

EN NORDISK SAMMENLIGNING 1750-1880

AV
PÅL THONSTAD SANDVIK¹

I 1880 hadde de nordiske landene markedsbaserte økonomier hvor alle mannlige borgere hadde samme økonomiske rettigheter. Politisk bestemte etableringshindringer i form av privilegier, laugsvesen (lavsvæsen) og ulike former for stavnsbånd og pliktarbeid var i all hovedsak forsvunnet eller opphevet. Med noen unntak kunne alle typer varer, tjenester og eiendom fritt kjøpes og selges. Prisene ble bestemt i markedet. Utenrikshandelen var liberalisert og proteksjonismen trappet ned, om enn ikke helt avviklet.

På midten av 1700-tallet hadde økonomien vært organisert etter helt andre prinsipper. De nordiske samfunnene var den gang det Douglass North, John Wallis og Barry Weingast har kalt «*limited access societies*», der borgernes økonomiske utfoldelsesmuligheter i stor grad var bestemt av familiebakgrunn eller politisk status. Daron Acemoğlu og James A. Robinson har senere beskrevet samme fenomen i mer spisset form med begrepet «*extractive societies*», med det mener de en økonomisk orden der et lite mindretall kontrollerer makten og velstandens kilder – og der flertallet blir holdt økonomisk nede ved hjelp av ulike typer tvangsmidler.²

I tiden frem mot 1880 ble altså de politiske og økonomiske spillereglene i Norden grunnleggende endret. Ikke bare ble gamle privilegier, tvangstiltak og reguleringer avskaffet, de sosiale hierarkiene ble

¹ Takk for råd, hjelp og korrigeringer til Bengt Åke Berg, Per Boje, Camilla Brautaset, Harald Espeli, Hans Otto Frøland, Lars Gisnås, Per-Olof Grönberg, Peter Hedberg, Finn Erhard Johannessen, Jan Thomas Kobberrød, Jakob Maliks, Saara Matala, Anne Engelst Nørgaard, Jari Ojala, Svein Henrik Pedersen, Margrethe Stang, Lars Fredrik Øksendal og Hanne Østhus samt Historisk Tidsskrifts anonyme fagfelle.

² Douglass North, John Wallis & Barry Weingast, *Violence and Social Orders*, Cambridge 2009. Daron Acemoğlu & James A. Robinson, *Why Nations Fail, The Origins of Power, Prosperity and Poverty*, London 2012, s. 73-83.

også myket opp. Det var naturligvis fortsatt store økonomiske forskjeller mellom høy og lav, men det var ikke lenger formelle barrierer som gjorde det vanskelig å arbeide seg oppover. De nordiske landene var dermed kommet nærmere det North, Wallis & Weingast og Acemoğlu & Robinson har kalt henholdsvis «open access societies» og «inclusive societies».

Disse forfatterne har skrevet noen av de mest innflytelsesrike arbeidene som har kommet i senere tid om utviklingen innenfor politisk økonomi. Deres primære bidrag er analysen av institusjoners betydning for politisk stabilitet og økonomisk vekst. Forfatterne har riktignok blitt kritisert for at de i vel stor grad har brukt den engelske og den anglo-amerikanske utviklingen som et referansepunkt for hva som oppfattes som endring i positiv (dvs. *inclusive*) retning, at endringsprosesser blir mangelfullt forklart og at tilnærmingen til tider kan bli vel svart-hvit. Institusjonene er enten gode eller dårlige, og samfunnene har enten *extractive* eller *inclusive* karakter.³ Like fullt synes selve begrepsparene nyttige i den forstand at de kan fange sentrale utviklingstrekk, også i Norden.

En av kritikerne av North og Acemoğlu et al., Francis Fukuyama, har brukt «*Getting to Denmark*» som en metafor på den sentrale utfordringen som mange stater fortsatt står overfor, nemlig hvordan samfunn med sterke *extractive* trekk på fredelig vis kan forvandles til å bli stabile, velfungerende og mer inkluderende.⁴ Tre av hans overordnede poenger har særlig relevans for denne undersøkelsen. Det første er at man sjelden finner rettlinjede utviklingsforløp. Reformprosesser blir ofte stanset, reversert eller kapret av særinteresser. Det andre er betydningen av å undersøke slike samfunnstransformasjoner i land med andre typer statstradisjoner enn den anglosaksiske. Det tredje er vektleggingen av potensialet for statsdrevet reform, noe som åpenbart var viktig i Danmark og de nordiske land.

Fukuyama gir imidlertid ikke selv noen detaljert analyse av den danske utviklingen. Danmark brukes som nevnt primært metaforisk, og han legger til at fenomenet egentlig gjelder hele Norden. Denne artikkelen handler derfor om hele regionen. En sammenligning av de fire land kan identifisere mønstre som går tapt i mer nasjonalt orienterte studier. Etter 1809/1814 fikk disse landene høyst ulike stats-systemer, hvor styresettet varierte fra det relativt demokratiske Nor-

³ Se bl.a. Francis Fukuyama, *The Origins of Political Order*, New York 2011, s. 17 og 64. Francis Fukuyama, «Acemoğlu and Robinson on Why Nations Fail», *The American Interest*, 2012. Francis Fukuyama, *Political Order and Political Decay*, New York 2014, ss. 26 og 234-36.

⁴ Fukuyama 2011, s. 14-16 og 431-434. Fukuyama 2014, s. 25-27.

ge til enevelder i Danmark og Finland. Komparasjonen kan derfor gi bedre innsikt i hvordan og hvorfor reformprosessene kom i gang og hvorfor de til tider stanset opp. Artikkelen analyserer kun et avgrenset felt, nemlig økonomisk reform og institusjonell endring før 1880, og mer spesifikt: Når, hvordan og hvorfor ble de økonomiske privilegiene og reguleringene opphevet i Norden?

Nordens politiske økonomi før Napoleon

Man kan sondre mellom tre-fire hovedtyper økonomier i Norden omkring 1750. Dette hadde både geografiske, ressursmessige og politiske dimensjoner. Danmark og deler av det sydlige Finland og Sverige hadde en godsbasert økonomi. Der hadde godsherrene utstrakt råderett over både jordbrukslandet, arbeidskraften og andre typer ressurser.

De økonomiske strukturene var annerledes i Norge og områdene av Sverige og Finland som ikke hadde store jordegods. Her hadde bøndene en friere stilling. De hadde stort sett utstrakt råderett over eget jordbruksland. Men det var store regionale forskjeller. Det viktigste skillet synes å ha gått mellom kyst og innland, og mellom naturressursene fisk versus skog og mineraler. Foredlingen og eksporten av trelast og metaller var sterkt regulert og privilegiebasert. Økonomien i skog- og mineralrike områder hadde i så henseende klare *extractive* trekk. Kystområdene i Vest-Skandinavia hadde derimot en åpnere type økonomi. Mens utnyttelse av skogen og mineralene langt på vei var bestemt av privilegier, arv og formelle eiendomsrettigheter, var selve fiskeriene i hovedsak frie. Den som hadde tilgang til båt og redskaper, kunne stort sett høste fritt av havets rikdommer. Det bidro til at kyststrøkene ble mer egalitære og sosialt mobile enn områdene i innlandet.

Overalt i Norden hadde byene utstrakte økonomiske privilegier. Handelen, og især utenrikshandelen, var strengt regulert. Dette hadde stor økonomisk betydning i og med at vesentlige deler av fortjeningen gjerne lå i handelsleddet. Hovedregelen var at handelen i størst mulig grad skulle konsentreres til byene, og det fantes betydelige etableringshindringer for å oppnå fullt handelsborgerskap. Handelsborgerne i hovedstedene København og Stockholm hadde særlige privilegier. Deler av langdistansehandelen var organisert i monopolselskaper. Handelen var altså langt fra å være noe *open access*-preget virksomhet. Det samme var tilfelle med byhåndverket. I de større byene hadde laugene (lavene) tilnærmet monopol eller omfattende særrettigheter til å drive håndverk og en del typer serviceyrker. Dette medførte naturligvis at store grupper mennesker var utestengt fra relativt enkle måter å livnære seg på.

Arbeidsmarkedet var strengt regulert. I Sverige og Norge (men ikke

Danmark) bestemte kongemakten hvor mange barn over konfirmasjonsalder som kunne bo hjemme på bondegårder og husmannsplasser. Eventuelle «overskuddsbarn» måtte i prinsippet ut og søke tjeneste. Lønnsnivået var politisk bestemt i form av lave maksimalsatser. I hele Norden fantes forordninger som bidro til å begrense den geografiske mobiliteten på arbeidsmarkedet. Dette gjaldt særlig i Danmark, der unge menn var bundet gjennom det såkalte stavnsbåndet til godset, og i Finland hvor bøndene på de såkalte donationsgodsene i Viborgs län (som tilhørte Russland 1721-1811) hadde vilkår som kunne minne om livegenskap. I Sverige kunne de såkalt *försvarslösa*, det vil si arbeidsledige eller folk som manglet fast tjeneste, settes i tvangsarbeid på ubestemt tid, i mange tilfeller på livstid. Gustaf Utterström omtaler de svenske reguleringene som «drakoniske» i sin avhandling *Jordbrukets arbetare*. Men han legger til at arbeidslivet i praksis var friere og mer fleksibelt enn hva lovverket tilsa. De harde bestemmelsene kunne like fullt «vålla den enskilde mycket ont». ⁵

Det er ikke gjort noen grundige forsøk på å sammenligne 1700-tallets skandinaviske reguleringsregimer med tilsvarende regimer på kontinentet. Erik Oxenbøll antyder imidlertid at den danske økonomiske tenkingen var mer liberal. Jordpolitikken var – også før regimeendringen i 1784 – mer bondevennlig. ⁶ For Sveriges del karakteriserer Michael Roberts adelsprivilegiene som «*comparatively moderate*» sett i et europeisk perspektiv. ⁷ Hverken Sverige, Norge eller Danmark (kongeriket) hadde livegenskap. På den annen side var de dansk-norske og særlig de svenske reguleringene av skogbruk og bergverk svært omfattende. Sheilagh Ogilvie skriver i sitt store bokverk *The European Guilds* at Skandinavia var et av de stedene der håndverksprivilegiene ble ster-

⁵ Gustaf Utterström, *Jordbrukets arbetare, Levnadsvilkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*, Stockholm 1958, s. 234-319. Sitatene er fra s. 251. Börje Harnesk, *Legofolk, Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talets Sverige*, Umeå universitet 1990. Eino Jutikkala, *Bonden i Finland genom tiderna*, Helsingfors 1963, s. 391-394. Tyge Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet*, 1987, s. 136-52. Anette Faye Jacobsen, *Husbondret, Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920*, København 2008, s. 131-33, 256-59 og 311-28. Pål Thonstad Sandvik, *Nasjonens Velstand, Norges økonomiske historie 1800-1940*, Bergen 2018, s. 73-74.

⁶ Erik Oxenbøll, *Dansk økonomisk tenkning 1700-1770*, København 1977, s. 35-36. Hans Jensen, *Dansk jordpolitik 1757-1919. Første del*, København 1936. Birgit Løgstrup, *Bondens frisættelse, De danske landboreformer 1750-1810*, Gads forlag 2015, s. 44-188.

⁷ Michael Roberts, *The age of liberty, Sweden 1719-1772*, Cambridge 1986, s. 190.

kest håndhevet.⁸ Dette gjaldt kanskje særlig Danmark og Sverige. Alt i alt er det likevel grunn til å tro at de skandinaviske økonomiene var noe mindre *extractive* enn i mange av fyrstestatene på kontinentet.

De overnevnte reguleringene hadde grovt sett to typer begrunnelser. Den ene var det man kan kalle herskerinteresser. Regimene fulgte ganske enkelt den politikk som de trodde gagnet statsmakten. I dette lå blant annet hensynet til statens inntekter og forsvarsevnen. Krigsviktig produksjonsvirksomhet som jernverksdrift ble begünstiget. Politisk sentrale samfunnsgrupper ble favorisert, og da særlig adelen, godseierstanden og hovedstedenes borgerskap.

I tillegg ble den økonomiske lovgivningen og politikken preget av et sett moralske og religiøse forestillinger og av et ønske om å bedre det 'allmenne vel'. For Sveriges del er det normative grunnlaget for 1700-tallets politiske økonomi grundig undersøkt av Leif Runefelt. Tilsvarende dybdestudier mangler fortsatt for Danmark-Norge.⁹

Jakten på luksus og rikdom ble oppfattet som et potensielt onde, som et tegn på at man hadde vendt oppmerksomheten vekk fra det guddommelige og over mot det syndige og dennesidige.¹⁰ Handelen måtte derfor reguleres. Det å ta ågerrenter var allment ansett som moralsk uakseptabelt. Rentenivået var følgelig politisk bestemt. Det fantes en underliggende mistro til det vi i dag vil kalle frie markedskrefter. I dette verdensbildet inngikk blant annet forestillinger om 'rettferdige priser' på nødvendighetsvarer, som var noe prinsipielt ganske annet enn markedspriser. For å trygge allmennvellet og å hindre kaos forsøkte myndighetene å regulere økonomien, ofte gjennom tvangstiltak.

Restriksjoner og tvang harmonerte imidlertid dårlig med opplysningstidens økte tro på menneskelig fornuft og frihet. Det ble etter hvert også større moralsk aksept for å søke økonomisk vinning. Handel ble i økende grad ansett for å være samfunnsgavnlige virksomhet.

⁸ Sheilagh Ogilvie, *The European Guilds, An Economic Analysis*, Princeton 2019, s. 576. Ifølge Ogilvie sto lavene særlig sterkt i de tyskspråklige delene av Europa, på den iberiske halvøy og i Skandinavia.

⁹ Leif Runefelt, *Hushållningens dygder, Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*, Stockholm 2001 og *Dygden som välståndets grund, Dygd, nytta och egennytta i frihetstidens ekonomiska tänkande*, Stockholms universitet 2005. For Danmark og Norge, se Oxenbøll 1977 og Håkon Eju, «Velstandens forbannelser», i Bård Frydenlund & Odd Arvid Storsveen (red.), *Veivalg for Norden*, Oslo 2013.

¹⁰ R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, London 1926. Simon Schama, *The Embarrassment of Riches*, London 1987, s. 289-371. Mark Valeri, *Heavenly Merchandize, How Religion Shaped Commerce in Puritan America*, Princeton 2014.

De ideologiske forutsetningene for den økonomiske politikken ble med andre ord gradvis endret.

Utviklingen kom sterkest til syne i Danmark-Norge. I 1784 grep en gruppe reformorienterte og handlekraftige politikere makten ved hoffet i København. De tretten neste årene ble den største reformperioden i den dansk-norske helstatens historie. En rekke handelsmonopolene ble opphevet, deriblant det danske kornmonopolet på det sønnfjelske Norge, monopolene på handelen med salt og tobakk, monopolene på handelen med Finnmark, Island, Guinea og Vestindia. I 1797 kom en omfattende tollreform som gikk i retning av frihandel. Tollsatsene ble satt radikalt ned og en rekke importforbud fjernet. Proteksjonismen ble redusert, men «manufakturene», det vil si det vi i dag kaller ferdigvarer, fikk beholde en betydelig beskyttelsestoll samt ulike typer subsidier. Det primære målet med tollreformen var ifølge Ole Feldbæk å komme den omfattende smuglingen til livs. Det kom også viktige endringer på lokalplanet. I København ble lavsvæsenet forsiktig liberalisert i 1800 etter en streik blant hovedstadens tømreere. I Norge ble flere nye kjøp- og ladesteder opprettet, noe som gavnet handelsvirksomheten.¹¹ Restriksjonene på erhvervslivet ble altså færre og mindre byrdefulle. Varebyttet kunne gå lettere, men man var fortsatt langt unna noen frihandel i 1800-tallets betydning av ordet.

For Danmarks del var de såkalte landboreformene, som ble gjennomført fra 1788, viktigst.¹² Stavnsbåndet ble opphevet, det vil si forbudet mot å flytte uten godseierens tillatelse. Pliktarbeidet ble også regulert. Reformene ble gjennomført til tross for stor motstand fra mange godseiere. Landboreformene førte til at maktrelasjonene mellom bøndene og godseierne ble endret i bøndenes favør. Det hadde som konsekvens at mange godseiere fant det fordelaktig å selge leilendingsgodset. Over halvparten av Danmarks bønder ble selveiere i løpet av et tiår. Det danske landbruket ble dermed mer likt det norske i den forstand at det ble mer *inclusive* og mindre *extractive*. I 1791 ble også bestemmelsene om tjenestetvang myket opp og reglene om maksimal-

¹¹ Ole Feldbæk, *Tiden 1730-1814*, bd. 4 *Danmarks historie*, København 1982, s. 133-40 og 195-213. Ole Feldbæk, *Den lange fred 1700-1800*, bd. 9 *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, København 1990, s. 285-95. Ole Feldbæk, *Nærhed og adskillelse 1720-1814*, *Danmark-Norge 1380-1814*, bd. IV, 1998, s. 218-30. Claus Bjørn, *Den gode sag, En biografi om Christian Reventlow*, København 1992, s. 82-243. J. O. Bro Jørgensen, *Industriens historie i Danmark 1730-1820*, København 1943, s. 150-52.

¹² Se bl.a. Jensen 1936, s. 206-16. Feldbæk 1990, s. 255-277, Løgstrup 2015, s. 209-297.

lønn avskaffet.¹³ Det er imidlertid verdt å merke seg at det var bøndene som vant på reformene, husmennenes stilling ble ikke styrket.

Reformenes bakgrunn, motiver og konsekvenser har vært blant de store spørsmål i dansk historieskriving. Det har vært en tendens til at deres betydning har blitt tonet noe ned, blant annet ved at kontinuiteten med tiden før 1784 har blitt mer vektlagt.¹⁴ Disse synspunktene harmonerer i så måte godt med oppfatningen av at den gamle danske orden var friere enn mange steder på kontinentet. Det er like fullt åpenbart at summen av reformer på 1780- og 1790-tallet fikk stor samfunnsmessig betydning, noe ingen bestrider. En komparasjon med andre land kan i så måte sette den danske utviklingen i relieff. Spørsmålet blir da – som alltid – hva man sammenligner med. De danske reformene var åpenbart mindre dyptgripende enn de revolusjonære endringene i fransk politisk økonomi etter 1789 (se nedenfor), muligens også enn de preussiske reformene som fulgte etter nederlaget ved Jena i 1806.

Sammenlignet med Sverige blir bildet et annet. I Sverige hadde reformene i liberal retning mer begrenset karakter, det gjaldt både under den såkalte frihetstiden (1719-72) og den påfølgende gustavianske tiden (1772-1809). Frihetstidens politikk var kjennetegnet av harde strider mellom de såkalte hattarna og mössorna. De to partiene var på full kollisjonskurs når det gjaldt utenrikspolitikken, de sto også for en litt ulik linje i privilegiepolitikken. Da mössorna grep makten i 1765-66, ble enkelte økonomiske reformer gjennomført. Bøndernes økonomiske rettigheter ble noe styrket, de norrlandske og de finske byene nord for Åbo fikk økte handelsrettigheter, håndverkerne på landsbygda fikk mulighet til å selge sine produkter til armeen og det ble lettere å etablere fabrikker. Michael Roberts bemerker imidlertid i sin bok om frihetstiden at mössorna var «lika overtydade merkantilister som sine motståndare.» Det var riktignok noen viktige forskjeller mellom dem. Roberts poengterer at mössorna ikke ønsket at privilegiene skulle «begränsas till en liten krets rika kapitalister. [...]. I dette som i så mycket annat var de [mössorna] den lille mannens parti».¹⁵

¹³ Krogh 1987, s. 147-49. Jacobsen 2008, s. 133.

¹⁴ Se blant annet Hans Chr. Johansen, *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784*, Aarhus 1968, s. 217. Per Boje, *Vejen til velstand – marked, stat og utopi*, Odense 2014, s. 61-78 og 145-48. Feldbæk 1990, s. 290-295. Feldbæk 1998, s. 175-76 og 217-37.

¹⁵ Michael Roberts, *Frihetstiden: Sverige 1719-1772*, Falun 1995, s. 231-32 og 264. Sitatene er fra s. 231. Se også Ernst Söderlund, *Hantverkarna, Stormaktstiden, frihetstiden och gustavianska tiden, Andra delen*, Stockholm 1947-49, s. 221-24. Bertil Boëthius, *Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719-1815*, Stockholm 1943, s. 336-39.

Det kom også noen begrensede reformer etter Gustav IIIs statskupp i 1772. Året etter ble laugenes (*skråenes*) rettigheter forsiktig beskåret. Det ble noe lettere for Stockholms håndverkssvenner å avansere til mester.¹⁶ I de påfølgende årene ble det også foretatt noen justeringer og begrensninger av byenes handelsprivilegier. I 1775 og 1780 ble den innenlandske handelen med korn og poteter liberalisert.¹⁷

Henry Lindström bemerker i *Næringsfrihetens utveckling i Sverige* at kritikken av «merkantilismen og korporationssystemet» gradvis økte i styrke mot slutten av 1700-tallet.¹⁸ Stadig flere ga uttrykk for at skråene hindret utviklingen av erhvervslivet. Men noen omfattende reformer ble ikke gjennomført. I 1789 ble riktignok adelens privilegier innskrenket. Bøndenes eiendomsrett til jord ble utvidet, de fikk adgang til å kjøpe såkalt *frälse strögods*, det vil si en type adelsgods. Bøndene fikk også lov til å selge tømmer og fulle rettigheter til å drive jakt og fiske. De fikk lov til å ha så mange voksne barn hjemme som de ønsket, også fri tilgang til å ansette så mange tjenere som de ville. Det ble dermed slutt på «ransoneringsen» av bøndenes arbeidskraft for å bruke Gustaf Utterströms formulering.¹⁹ Bøndene fikk derimot ikke gjennomslag for sitt krav om all landbruksjord skulle beskattes likt, med andre ord at adelens skatteprivilegier skulle oppheves.²⁰ Reformene i 1789 ble gjennomført, som Sten Carlsson påpeker, like etter de danske landbo-reformene, men før utbruddet av den franske revolusjon.²¹ Jordreformene var ikke like omfattende som i Danmark. I sum beholdt Sverige en merkantilistisk handels- og erhvervspolitikk

Danske og svenske historikere har i liten grad vært opptatt av utviklingen i nabolandene. Spørsmålet om hvorfor den økonomiske politikken ble såpass forskjellig i de to statene er derfor ikke skikkelig belyst. En mulig forklaring kan ha vært at Danmark-Norge var mer vestvendt enn Sverige, slik at liberale britiske ideer fikk sterkere fotfeste. Dan Ch. Christensen har påvist at mange dansk-norske embedsmenn og forretningsfolk var påvirket eller inspirert av utviklingen i Storbritannia. Adam Smiths *Wealth of Nations* ble for eksempel oversatt til dansk

¹⁶ Söderlund 1947-49, 221-24.

¹⁷ Sten Carlsson, *Svensk historia 2, Tiden efter 1718*, Stockholm 1970, s. 165-67. Göran Ahlström, *Studier i svensk ekonomisk politik och prisutveckling 1776-1802*, Lund 1974, s. 117-27.

¹⁸ Henry Lindström, *Næringsfrihetens utveckling i Sverige, 1809-1836*, Göteborg 1923.

¹⁹ Utterström 1958, s. 308-09.

²⁰ Arthur Thomson, *Grundskatterna i den politiska diskussionen 1809-1866*, Lund 1923, s. 103-29.

²¹ Carlsson 1970, s. 194-95.

allerede i 1779. Det var først i 1909-11 at man fikk en svensk oversettelse, og da i forkortet versjon. Men selv om Danmark-Norge muligens var mer vestvendt, så betød ikke dette at britiske ideer om den politiske økonomien raskt ble appropriert. Danmark var, som Sverige, først og fremst orientert mot de nordtyske, lutherske statene. I begge land synes reformtilhengerne primært å ha vært inspirert av tysk naturrettstenkning.²²

En annen forklaring på at landene fikk en så forskjellig utvikling ligger i de to regimenes ulike maktgrunnlag og deres utenrikspolitiske prioriteringer. I frihetstidens Sverige lå makten primært i Riksdagen. Der var særinteressene, som tjente på merkantilismen og privilegiesystemet, godt representert. Forholdene lå heller ikke vel til rette for grunnleggende reformer etter Gustav IIIs statskupp i 1772. Med kuppet ble kongemakten styrket og Riksdagens makt kraftig beskåret. Det innebar imidlertid ikke at særinteressene lett kunne sjaltes ut. For det første var regimets legitimitet og handlekraft svakere enn det danske eneveldets. For det andre – og vel så viktig – var Gustav III neppe selv interessert i reformer som beskar adelens privilegier. For det tredje førte han, i motsetning til den danske statsledelsen, en aggressiv utenrikspolitikk. Gustav IIIs planer om angrepskrig gjorde en konfrontasjon med tunge innenlandske interessegrupper umulig.

Den gamle orden fortsetter: Norden under og etter Napoleon

På store deler av kontinentet ble mesteparten av den etablerte økonomiske orden feid til side under krigene som fulgte den franske revolusjon. I Frankrike og områdene som ble annektert av Frankrike, ble nesten alle særrettigheter, privilegier og sosioøkonomiske stengsler fra det gamle regimets tid opphevet. Alle mannlige borgere fikk i prinsippet like formelle rettigheter. Adelsens og kirkens jordegods ble delt ut til bøndene.

Det ble også iverksatt dyptgripende reformer i flere av fyrstestatenes som ble slått av Napoleon, blant annet i Baden, Bayern og Preussen. Den tyske historikeren Hans-Ulrich Wehler har omtalt disse reformprosessene som *Revolution von oben*.²³ Formålet var å modernisere økonomien og styringssystemet for å bedre forsvarsevnen. Mest kjent

²² Hans Degen, «Om den danske oversættelse af Adam Smith og samtidens bedømmelse af den», *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1936, s. 223-31. Johansen 1968, s. 16. Dan Ch. Christensen, *Det moderne projekt. Teknik og kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850*, København 1996. Ola Mestad, «Næringsfridom i 1814-grunnlova» i Dag Michalsen (red.), *Forfatningsteori møter 1814*, Oslo 2008, s. 24-40.

²³ Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1700-1815*, München 1989, s. 363-485. Sitatet er fra s. 373.

er Stein-Hardenberg-reformene i Preussen etter nederlaget ved Jena i 1806. Gamle tvangstiltak og privilegier ble i stor grad opphevet, men samtidig klarte de gamle dynastiene og elitene å bevare mesteparten av sin politiske makt. Reformprosessene bremses derfor opp bare få år etter Napoleons endelige nederlag ved Waterloo. Da var den militære og ideologiske utfordringen fra Frankrike borte, og de tyske elitene fikk igjen mot og kraft til å konsolidere sin posisjon. I Preussen ble derfor de gjenværende privilegiene stående i flere tiår, helt frem til nye liberale økonomiske reformer ble gjennomført i 1845 og 1868. I Habsburglandene hadde keiser Joseph II iverksatt radikale reformer allerede før utbruddet av den franske revolusjon. Men også der stanset liberaliseringen opp og lite skjedde før nye omfattende næringsreformer ble innført i 1859.²⁴

Reformene i de tyske fyrstestatene danner et interessant bakteppe til utviklingen i Sverige og Danmark-Norge. De politiske omveltningene var store også her. I sin bok *Nordens historia* bruker Harald Gustafsson overskriften «Det gamla Nordens undergång» om årene 1809-1815.²⁵ Det gamle statssystemet ble slått i stykker. Etter nederlaget i krigen med Russland måtte Sverige som kjent avstå Finland til Russland i 1809 og Danmark mistet Norge i januar 1814. Den gamle økonomiske orden fikk derimot bestå, privilegiene ble opprettholdt og de økonomiske elitene beholdt sine posisjoner. Med et visst unntak av Norge etter 1814 satte ingen av landene i verk noen omfattende økonomiske politiske reformer, hverken da krig truet, under krigene eller etter nederlagene.

I Danmark-Norge stanset liberaliseringene opp på begynnelsen av 1800-tallet. Den siste større reformen var opphevelsen av livegenskapet i Holstein i 1804, noe som bragte kongemakten i varig motsetning til hertugdømmets adel. Reformen kunne med andre ord ha betydelige politiske kostnader. Etter 1814 tok det flere tiår før det kom noen vesentlige endringer i dansk politisk økonomi. Oppmykingen av lavsvæsenet som ble gjennomført i 1800, ble delvis reversert. Det ble også innført nye restriksjoner på håndverksdriften på landsbygda. Lavenes produksjonsmonopol ble likevel gradvis «uthullet» for å bruke Per Bøjes formulering. Industripolitikken ble forsiktig vridd i liberal retning. Det ble slutt på at kongemakten ga bedrifter monopolrettigheter, stats-

²⁴ Theodore Hamerow, *Restoration, Revolution, Reaction, Economics and Politics in Germany, 1815-1871*, Princeton 1972, s. 26-29 og 242-53. Anthony Black, *Guild & State, European Political Thought from the Twelfth Century to the Present*, New Brunswick 2003, s. 168-70. Heinz-Gerhard Haupt (Hg.), *Das Ende der Zünfte, Ein europäischer Vergleich*, Göttingen 2002, s. 87-126 og 251-70.

²⁵ Harald Gustafsson, *Nordens historia, En europeisk region under 1200 år*, Lund 1997, s. 152.

bedrifter ble avhendet, de gjenværende importforbudene ble oppgitt, og industrien fikk produsere varer i konkurranse med lavene. Tilsvarende ble også enkelte av restriksjonene på å drive handel fjernet. Regeringen ønsket mer konkurranse, men våget ingen omfattende reform.²⁶

Årsaken til at liberaliseringen stanset opp omkring 1800 og ikke ble gjenopptatt i Danmark etter 1814, er i liten grad diskutert i litteraturen. En mulig forklaring er at man allerede hadde gjennomført så mange reformer at det ikke lenger var noe stort oppdemmet behov for å gjøre noe ytterligere. Sven Henningsen har, for håndverksprivilegiens del, lagt vekt på regimets behov for å sikre politisk og sosial stabilitet.²⁷ Det samme resonnementet kan antageligvis også gjøres gjeldende for handelens del. I tillegg førte det kompliserte forholdet mellom danske sentralmyndigheter og hertugdømmene Schleswig og Holstein til at politiske og økonomiske reformer ble utsatt. På grunn av hertugdømmene måtte kongemakten ta hensyn til det heller reaksjonære tyske forbund, noe som vanskeliggjorde samfunnsendring i liberal retning. For den liberale opposisjonen i Danmark ble konstitusjonell reform hovedmålet, endringer av det økonomiske systemet kom i annen rekke. Omfattende økonomiske reformer kom derfor først etter 1848-49, det vil si etter den første dansk-tyske krig og eneveldets fall.

Tapet av Finland i 1808-09 førte til at Gustav IV Adolf ble avsatt og at Sverige fikk et nytt styresett. Riksdagen som var innkalt i 1809-10 var revolusjonær. Den sanksjonerte avsettelsen av enevoldskongen og den vedtok, i folkesuverenitetens navn, en ny konstitusjon. I vår sammenheng er det verd å merke seg at den nye svenske konstitusjonen, den såkalte *1809 års regeringsform*, ikke innebar noen omfattende endring av privilegiesamfunnet. Og på det ene feltet der denne Riksdagen faktisk gikk inn for en radikal forandring – at kvinner skulle få mer lik adgang til ervervslivet som menn – ble ikke vedtakene fulgt opp av kongemakten.²⁸

Det ble imidlertid fremsatt ønsker om vidtgående økonomiske reformer også på andre områder. Reguleringene av håndverk og han-

²⁶ Sven Henningsen, *Studier over den økonomiske liberalismes Gennembrud i Danmark. Landhaandværket*, Göteborg 1944, s. 95-137. Claus Bjørn, *Fra reaktion til grundlov 1800-1850*, Gyldendal og *Politikens Danmarkshistorie bd. 10*, København 1990, s. 145-47. Jørgensen 1943, s. 155-60. Per Boje, *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847*, Aarhus 1977, s. 247-278. Boje 2014, s. 230-34. Sitatet er fra s. 233.

²⁷ Henningsen 1944, s. 313.

²⁸ Gunnar Qvist, *Kvinnofrågan i Sverige 1809-1846*, Göteborg 1960, s. 70-106.

del ble angrepet.²⁹ *Bondestanden* forsøkte forgjeves å få gjennomført en skattereform slik at adelens jordeiendommer skulle beskattes på samme vis som andre. Bøndenes skattebyrde ble bare forsiktig redusert og adelens noe øket. I tillegg oppga adelen sin – riktignok allerede på forhånd noe uthulede – enerett på å eie såkalt *ypperligt frälsejord*, det vil si nesten skattefrie adelsjord. Men det ble samtidig lagt inn en sperre mot senere reformer. Regeringsformens siste paragraf (§ 114) fastslo at alle standsprivilegier skulle bestå og at endringer bare kunne gjennomføres dersom de ble godkjent av så vel kongemakten som alle de fire stendene.³⁰ Det vil si at særinteressene i *adels-* og *borgarstanden* i realiteten fikk vetorett.

I 1810 ble den franske revolusjonsgeneralen Jean Baptiste Bernadotte (Carl Johan) valgt til svensk tronfølger og de facto regjerende monark. Han var opptatt av økonomiske spørsmål, og anså seg selv «for å være finansekspert», om enn «i strid med kjensgjerningene», om man skal tro Sverre Steen.³¹ Carl Johan brukte i hvert fall ikke sin eventuelle ekspertise til å kjempe gjennom noen vidtgående økonomiske reformer. Ifølge *1809 års regeringsform* (§ 89) var lovgivning angående «rikets almäna hushållning» et kongelig prerogativ. Riksdagen kunne ikke motsette seg monarkens beslutninger på dette feltet. Noen slik makt fikk ikke kongen i Norge, noe vi skal komme tilbake til. Regeringsformens § 89 og den ovennevnte § 114 sto for øvrig i en viss motsetning til hverandre. Dette ble vel og merke aldri konstitusjonelt helt avklart i og med at Carl Johan aldri utfordret Riksdagen på dette punktet.

Carl Johan var en svært myndig, men samtidig forsiktig statsleder. Han unngikk å ta risiko og var varsom med å utfordre etablerte samfunnsinteresser. I sin bok *Kvinnofrågan i Sverige* bruker Gunnar Qvist dette som forklaring på at Carl Johan aldri fulgte opp Riksdagens vedtak fra 1809-10 om å gi kvinner større adgang til å utøve handel og håndverk. Hensynet til håndverkerne i Stockholm var tungen på vektskålen. Selv om Carl Johan personlig skal ha vært positiv til å utvide kvinners adgang til erhvervslivet, tok han ikke risikoen på å få politisk uro i hovedstaden.³²

Enkelte økonomiske reformer ble like fullt gjennomført i Carl Jo-

²⁹ Lindström 1923, s. 114-38.

³⁰ Thomson 1923, s. 158-239. Carlsson 1970, s. 245-49.

³¹ Sverre Steen, *På fallittens rand, Det frie Norge, bd. 2*, Cappelen, Oslo 1953, s. 181. Takk til Jan Thomas Kobberrød som henviste meg til Steens beskrivelse av Carl Johan.

³² Qvist 1960, s. 107-09. Dette gjaldt særlig hensynet til bakerne og dermed hovedstadens matforsyning.

hans regjeringstid. Tjenestetvangen (*tjänstehjonet*) ble myket opp i 1819, men ble delvis reintrodusert i 1833. På 1830-tallet ble den strenge reguleringen av trekullforsyningen til jernverkene liberalisert, men det kom ingen omfattende oppheving av privilegiene knyttet til skog eller mineraler.³³

Borgerskapet i Stockholm ledet motstanden i Riksdagen «mot alla innskränkningar i de borgerliga privilegierna», skriver Erik Lindberg i sin avhandling om erhvervsprivilegiene i den svenske hovedstaden 1820-1846.³⁴ Handelslovgivningen ble likevel forsiktig endret i liberal retning, men en omfattende reform fikk vente. Spørsmålet om liberalisering av håndverket ble reist flere ganger, men saken kjørte seg stadig fast. Ingen la tilstrekkelig tyngde i reformen til å presse den igjennom. Motstanden fra deler av *borgarståndet* var for sterk.³⁵

Mot slutten av Carl Johans regjeringstid førte i tillegg spørsmålet om konstitusjonelle reformer til at kampen om økt økonomisk frihet ble utsatt. Erhvervsfriheten var i så måte en andreprioritet. Liberalerne unngikk derfor, for å parafrasere Gunnar Qvist, alle saker «som kunda verka splittrande» blant tilhengerne av forfatningsreform.³⁶

Den svenske handelspolitikken var mer proteksjonistisk enn den danske og norske. På 1820-tallet endret riktignok også den svenske debatten seg i mer frihandelsvennlig retning. Sjøfarten ble liberalisert ved at den svenske navigasjonsakten, det såkalte *produktplakatet*, i praksis mistet sin betydning. Enkelte importforbud ble også fjernet, men i det store og hele ble det proteksjonistiske systemet opprettholdt.³⁷

Ved Carl Johans død i 1844 hadde Sveriges politiske økonomi fortsatt flere av de samme trekkene som under landets *Ancien Régime* 60-70 år tidligere, i sannhet et paradoks etter at Sverige fikk en revolusjonsgeneral som tronfølger og konge. Sten Carlsson bruker merkelappen «konservativ reform» som samlebetegnelse på Carl Johans styringsperiode og han påpeker at dette også gjaldt den økonomis-

³³ Artur Attman, *Svenskt järn och stål*, Järnkotoret 1986, s. 95. Fredrik Olsson, *Järnhandteringens dynamik*, Umeå universitet 2007, s. 43. Mats Olsson, «Varför har Sverige saknat en jordreform», i Anders Wästfelt (red.), *Att bruka men inte äga*, Stockholm 2014. Carlsson 1970, s. 288-89. Harnesk 1990, s. 34.

³⁴ Erik Lindberg, *Borgerskap och burskap, Om näringsprivilegier och borgerskapets institutioner i Stockholm 1820-46*, Uppsala Universitet 2001, s. 13.

³⁵ Lindström 1923. Henry Lindström, *Näringsfrihetsfrågan i Sverige 1837-1864*, Göteborg 1929, s. 1-47. Sten Carlsson, *Svensk historia 2, Tiden efter 1718*, Stockholm 1970, s. 288-89.

³⁶ Qvist 1960, s. 266.

³⁷ Arthur Montgomery, *Svensk Tullpolitik 1816-1911*, Stockholm 1921, s. 7-52. Carlsson 1970, s. 286-89.

ke politikken.³⁸ Årsaken til at reformtempoet ble såpass lavt var nok en kombinasjon av vetomakten som lå innbakt i *1809 års regeringsform* og ikke minst av Carl Johans utrygghet på eget maktgrunnlag. Han opptrådte alltid forsiktig overfor tunge interessegrupperinger i svensk økonomi og politikk.

Napoleonskrigene førte som kjent til at Norden fikk to nye politiske enheter, Norge og Finland. De fikk ulik utvikling, også på det økonomiske plan. Finland ble et autonomt russisk storher-tugdømme. Ved landdagen i Borgå i 1809 lovet tsaren å opprett-holde de gamle svenske lovene og institusjonene.³⁹ Dette inne-bar en videreføring av den gamle økonomiske orden og av privi-legiepolitikken. Men systemet ble også mer fastfrosset. «Den nye politiska miljön var mera byråkratisk trög och konservativt fri-hetsfiendtlig än den gamla hade varit», skriver den finlands-svenske historikeren Nils Meinander.⁴⁰ I de neste femti årene kom så godt som ingen betydningsfulle økonomiske reformer.

Utviklingen i Norge ble annerledes. For det første hadde Norge en annen sosial struktur. Adelen var fåtallig, elitene sto svakere og bøn-dene sterkere enn i nabolandene. Med 1814-grunnloven ble disse sær-trekkene ytterligere styrket. Omkring 40 prosent av alle voksne menn fikk stemmerett. Det norske Stortinget ble ikke noen stenderforsam-ling som den svenske Riksdagen der stendene møttes separat. Norge fikk derfor ikke noe eget *borgarstånd* som Sverige hadde. Parlamentets organisasjonsform fikk klar betydning i vår sammenheng; det ble van-skeligere å blokkere for reformer.

To saker med stor direkte betydning for landets politiske økono-mi ble også vedtatt av den grunnlovsgivende forsamlingen på Eids-voll i 1814; odelsretten og prinsippet om næringsfrihet.⁴¹ Odelsret-ten sprang ut av en førmoderne tankegang om at jorden egentlig til-hørte slekten, ikke den individuelle gårdbruker. Den ga bøndene et vern mot at godseiere og handelsborgere fritt kunne kjøpe gårdsbruk, den blokkerte slik sett for en utvikling i retning av et godseiervelde av dansk eller sydsvensk type. Men det er samtidig nærliggende å tro at odelsretten i noen grad bremsset fremveksten av et fritt marked for jordeiendom. I så måte kan den ha svekket den sosiale mobiliteten.

³⁸ Carlsson 1970, s. 285 og 288-89.

³⁹ Matti Klinge, *Kejsartiden, Finlands historia, bd. 3*, Helsingfors 1996, s. 11-34 og 94-110. Henrik Meinander, *Finlands historia*, Helsingfors 2006, s. 92-119.

⁴⁰ Nils Meinander, *En krönika om vattensågen*, Helsingfors 1945, s. 157.

⁴¹ Mestad 2008. Pål Thonstad Sandvik, «Grunnloven og avviklingen av privi-legiesamfunnet», i Anne Hilde Nagel & Ståle Dyrvik (red.), *Folkestyre, Kritisk lys på 1814-demokratiet*, Bergen 2014, s. 182-87.

Bondeslektenes preferanserettigheter må åpenbart ha gått på bekostning av andre som ønsket å kjøpe jord, ikke bare godseiere, men også småbrukere og andre. Det var med andre ord ikke slik at Norge uten unntak var mer liberalt og hadde mer like rettigheter eller *open access*, den norske Grunnloven hadde også sine tilbakeskuende trekk.

Prinsippet om næringsfrihet ble et konflikttema i den grunnlovgivende forsamlingen. Flere av bonderepresentantene krevde at trelastprivilegiene skulle oppheves. De viktigste eierne av disse privilegiene, trelasteksportørene omkring Oslofjorden, var imidlertid også godt representert i den grunnlovgivende forsamlingen. Etter en hard debatt falt forslaget om å oppheve eksisterende privilegier, men det ble bestemt at sagbruksprivilegiene skulle tas opp til behandling av første ordinære storting. Grunnlovens formulering i §101 ble derfor følgende: *Nye og bestandige Indskrænkninger i Næringsfriheden bør ikke tilståedes nogen for Fremtiden.*

I motsetning til i Danmark og Sverige var spørsmålet om forfatningsmessige reformer ryddet av veien i Norge i 1814. Dette innebar at økonomiske reformer kunne komme høyere på den politiske dagsordenen. Det sto følgelig kraftig strid om de økonomiske privilegiene på de første ordinære stortingssamlingene i 1815/16 og 1818. Byborgerne enerett til å brenne sprit ble avvirket, likeså bøndernes plikt til å yte embedsmennene gratis transporttjenester. Bergverks- og sagbruksprivilegiene ble myket opp. Stortinget avskaffet også adelen og alle adelige særrettigheter. Den sistnevnte reformen ble avvist av Carl Johan, men fikk til slutt hans sanksjon (godkjennelse) etter tredje gangs vedtak i 1821. På den annen side førte Lofotloven fra 1816 i praksis til at de såkalte væreierne (lokale handelsmenn) fikk økt kontroll over fiskeressursene i Norges desidert viktigste sesongfiskeri. Handelsloven fra 1818 gjorde det også noe vanskeligere å oppnå handelsborgerskap. De norske økonomiske reformene gikk altså ikke i entydig liberal retning, men hovedtendensen var like fullt klar; tvang, stengsler og privilegier ble myket opp, og landets mannlige borgere fikk mer like rettigheter.⁴²

Sagbruksprivilegiene har særlig interesse. Det var potensielt sett viktigere enn brennevin, skyss og bergverk. Ved siden av fisk hadde trelast vært Norges fremste eksportartikkel. I 1816 vedtok Stortinget et lovforslag om at alle skogeiere skulle få rett til å sage tømmer fra egen skog, men adgangen til å sage andres tømmer forble begrenset. Men selv en slik forsiktig liberalisering vakte motstand. Privilegiene var lovlig ervervede rettigheter og var i noen tilfeller kjøpt til høy pris bare noen få år i forveien. Etter råd fra regjeringen nektet kongen å sank-

⁴² Sandvik 2014, s. 187-89. Sandvik 2018, s. 38-42.

sjonere loven. Den norske regjeringens ledende menn, grev Herman Wedel og Peder Anker, var begge eiere av viktige privilegerte sagbruk. På neste Storting ble imidlertid en likelydende lov vedtatt med stort flertall. Denne gang sanksjonerte Carl Johan loven, i strid med regjeringens tilrådning. Dette danner en interessant kontrast til hans forsiktige politikk i Sverige. I Norge, hvor kongens formelle makt var mer begrenset, var han altså villig til å overkjøre den økonomiske eliten. Den lille norske overklassen representerte da heller ikke noen makt-politisk utfordring for hans regime.

Etter 1818 stanset den økonomiske reformprosessen opp. Den langvarige lavkonjunkturen som fulgte i Napoleonskrigenes kjølvann førte til at privilegiene ble mindre kontroversielle. For Norges del ble særlig trelasteksporten skadelidende. Dette medførte at de privilegerte sagne mistet sin verdi. Mange sagbruk ble nedlagt eller solgt, ofte for en billig penge. Driftige folk kunne dermed etablere seg uten å bli særlig hindret av privilegiesystemet. Krisen førte i så måte til at presset for reform ble mindre, ikke bare i Norge, men også i nabolandene.

Liberalismens gjennombrudd i Norden 1839-80

En ny reformperiode ble innledet omkring 1840, først i Norge, der- nest i Sverige og til sist i Danmark og Finland. I Norge ble reformene innledet med den nye håndverksloven i 1839. Det hadde lenge vært fremmet ønsker om friere etableringsrett for håndverkere, men saken hadde ikke oppnådd politisk gjennomslag. Den avgjørende endringen kan ha vært Christianias vekst på 1830-tallet og behovet for flere håndverkere. Med 1839-loven ble adgangen til å bli mester og å drive håndverk friere, også for enker og ugifte kvinner over 40 år. Samtidig fikk eksisterende laug (lav) beholde sine monopolrettigheter i de daværende mestrenes levetid. Stortinget ønsket med andre ord bare en forsiktig liberalisering, det var tilbakeholdent med å gjøre for store inngrep i etablerte rettigheter.

De neste norske reformene kom i 1842. De gjenværende bergverksprivilegiene ble opphevet. Det ble nå fri etableringsrett for nye bergverk. Verkenes forkjøpsrett til ved og trekull ble fjernet. I tillegg ble både innenriks- og utenrikshandelen liberalisert. Med den nye handelsloven som kom samme år ble det lettere enn før å løse handelsborgerskap. Også enslige kvinner og enker kunne få handelsbevilling. Alle varer produsert innenlands kunne fritt omsettes. Det ble også lettere – men ikke fri – adgang til å etablere butikker utenfor byene. Av utenlandske produkter fikk imidlertid handelsmennene på landsbygda kun lov til å selge såkalt «uundværlige Fornødenhetsvarer», det vil blant annet si korn og tobakk. Salg av mer luksusbetonte varer som te, kaffe og sukker ble derimot ikke tillatt. Den skepsis mot handel, kon-

sum og frie markeder som vi har omtalt på 1700-tallet, levde fortsatt videre, om enn i avdempet form. I 1857 kom en ny og mer liberal handelslov, blant annet fikk landhandlerne nå lov til å selge sukker, kaffe og te. Ni år senere ble nesten alle restriksjoner fjernet, men først i 1882 fikk handelsmenn på landsbygda rett til å eksportere og importere varer.⁴³

Med raskt stigende trelastpriser på 1840-tallet ble sagbruksprivilegiene igjen mer verdifulle og dermed også mer omstridt. Som nybakt norsk indreminister i 1845 gikk Frederik Stang inn for å innvilge søknader om å anlegge dampager. Senere gikk han inn for å oppheve hele privilegiesystemet. Stang møtte riktignok motstand i regjeringen. Privilegiene hadde en slags dobbeltnatur som gjorde det politisk kinkig å oppheve dem uten videre. Det synes å ha vært allmenn enighet om at privilegiene var politisk skapt og at de dermed også kunne oppheves. De kunne slik sett ikke regnes som eiendom i juridisk forstand. Men samtidig argumenterte mange for at privilegiene var lovlig ervervede rettigheter som ikke kunne fjernes ved et pennestrøk. I 1854 ble en kompromissløsning vedtatt i Stortinget. Sagbruksprivilegiene skulle avvikles, men først fra 1860. Overskuddet i overgangsperioden skulle kompensere eierne av privilegerte sager for tapet de led.⁴⁴

I Sverige åpnet muligheten seg for liberal reform etter at Oscar I ble konge i 1844. Oscar var langt mer liberal enn sin far. I 1845 vedtok Riksdagen å avskaffe slaveriet i den vesle svenske kolonien Saint Bartélemy i Karibien med virkning fra 1847. Til sammenligning ble slaveri forbudt i Dans Vestindien i 1848 (etter at slavehandelen i prinsippet, men ikke i praksis, ble forbudt i 1792).⁴⁵ Storbritannia forbød på sin side slavehandelen i 1807 og slaveriet i 1833. På dette feltet var altså ikke de skandinaviske statene spesielt tidlig ute, men de kom i hvert fall klart foran Cuba og Brasil hvor slaveriet ble opphevet i henholdsvis 1886 og 1888.

De første store innenriksreformene i Sverige kom i 1846. Da ble både handelen innenlands, håndverket og jernverksdriften liberalisert. I Norge ble slike lovendringer besluttet av Stortinget, i Sverige var dette fortsatt et kongelig prerogativ. Kong Oscars regjering rådførte seg like fullt med *borgerstanden* og riksdagens øvrige stender før beslutningene ble fattet.⁴⁶ Den nye svenske handelsloven var noe mer liberal

⁴³ Sandvik 2018, s. 71-74.

⁴⁴ Francis Sejersted, «Da sagskuren ble frigitt», i Edvard Bull m.fl. (red.), *Makt og motiv, Festskrift til Jens Arup Seip*, Oslo 1975.

⁴⁵ Elisabeth Mansén, *Sveriges historia 1721-1830*, Stockholm 2011, s. 83. Feldbæk 1990, s. 285-95.

⁴⁶ Lindberg 2001, s. 32.

enn den norske loven fra 1842. Etableringsretten utenfor byene ble friere i Sverige, men som i Norge ble det opprettet en beskyttelsessone på tre mil omkring byene hvor handelsmenn ikke fikk åpne forretning. Likeledes innebar den nye *fabriks- och hantverksordningen* mer radikale endringer enn den tilsvarende norske håndverksloven fra 1839.⁴⁷ Det kan ha hatt sammenheng med at det svenske håndverket, især i Stockholm, hadde vært strengere regulert enn det norske. I motsetning til i Norge ble laugene (*skråväsendet*) og deres monopolrettigheter helt opphevet i Sverige. Begge land beholdt kravet om å avlegge mesterprøve. Dette gjaldt naturligvis bare fag med laugsprivilegier. I Norge omfattet dette bare et begrenset antall fag i et fåtall byer. Denne adgangsbegrensningen fikk dermed større praktiske virkninger i Sverige. For begge landenes vedkommende må det like fullt understrekes at lovene reduserte etableringshindringene. Det hadde betydning, både for folk fra enkle kår som fikk større muligheter til å skaffe seg et levebrød, og for gründere som ønsket å etablere fabrikkvirksomhet. Den svenske loven var mer liberal enn den norske når det kom til kvinners adgang til å drive håndverk, men noe mindre liberal med hensyn til deres mulighet til handel.⁴⁸

I Sverige ble også jernverksdriften liberalisert. Dette var en svært betydningsfull reform i og med at produksjonen av jern var den viktigste erhvervsaktiviteten i betydelige deler av innlands-Sverige. Jern var landets fremste eksportartikkel. Produksjonen hadde vært underlagt omfattende restriksjoner. Disse hadde blitt håndhevet med det Eli Heckscher kaller «en för eldre tider ovanlig effektivitet».⁴⁹ Fra 1846 ble dette politisk bestemte produksjonssystemet grunnleggende forandret. Det begynte med opphevingen av de såkalte *smidesregleringarna*, noe som innebar at jernverkene selv fikk bestemme sine produksjonsmengder. Handelen med trekull ble gitt helt fri utenfor Bergslagen, i selve Bergslagen skjedde dette først i 1850. Bønder og skogeiere kunne deretter oppnå markedspriser for trevirke og trekull. Resterende reguleringer av hammerverk og masovndrift ble opphevet på midten av 1850-tallet. I 1856 ble eksportforbudet for råjern (*tackjärn*) opphevet. Fra 1864 kunne gruveiere også fritt eksportere jernmalm.⁵⁰ Råvarene måtte ikke lenger foredles i Sverige. Statsmakten oppga med an-

⁴⁷ Om de svenske handels- og håndverksreformene, se Lindström 1929, s. 48-87. Carlsson 1970, s. 308 og 335. Qvist 1960, s. 285-90. Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1996, s. 258-61.

⁴⁸ Quist 1960, s. 289-90.

⁴⁹ Eli Heckscher, *Svenskt arbete och liv*, Stockholm 1960, s. 200.

⁵⁰ Olsson 2007, s. 43.

dre ord å regulere verdikjeden. Deretter fikk markedsaktørene selv bestemme hvordan naturressursene skog og jernmalm skulle utnyttes.

Man fikk en tilsvarende utvikling i skogbruket. Reguleringen av de privilegerte sagbrukenes produksjonsvolum ble opphevet i 1842. I Norge hadde dette skjedd i 1795. Fra 1863 ble det dessuten innført fri etableringsrett for sagbruk, tre år etter at dette ble innført hos unionspartneren Norge. Ernst Söderlund skriver vel og merke at de svenske reguleringene hadde blitt liberalt praktisert i årene før 1863.⁵¹

Kong Oscar I beskrives som liberal i sine yngre år, men han ble skremt av opptøyene i Stockholm i 1848 og endret politisk kurs i mer konservativ retning.⁵² Den personlige kongemakten spilte fortsatt en større rolle i det svenske politiske systemet enn i det mer demokratiske Norge. Den grunnleggende politiske reformen som liberale svensker håpet på, nemlig avskaffelsen av den heller arkaiske stenderriksdagen og opprettelsen av et mer moderne parlamentarisk system, ble skutt ut i tid. Dette kom først i 1866, etter Oscar Is død. Man kan se et tilsvarende mønster på det økonomiske feltet. Etter omfattende reformer i Oscar Is første regjeringsår gikk endringstempoet markant ned etter 1848.

Liberaliseringen av utenrikshandelen ble drevet frem av konsultativ statsråd og senere finansminister Johan August Gripenstedt. Korntollen ble satt ned og en rekke import- og eksportforbud opphevet. Sverige forble like fullt mer proteksjonistisk enn unionspartneren Norge. Tendensen i retning frihandel var heller ikke entydig. På Riksdagen i 1860 og 1863 ble tollsatsene på mange vareslag satt opp. I 1865 fikk imidlertid Gripenstedt forhandlet frem en vidtgående frihandelsavtale mellom Sverige-Norge og Frankrike. I Sverige vekket riktignok avtalen sterk motstand. Arthur Montgomery bemerker i sitt grunnleggende verk om svensk handelspolitikk at omleggingen egentlig skjedde «mot Riksdagens vilja».⁵³ Frihandelen hadde i hvert fall svakere oppslutning i Sverige enn i Danmark og Norge. Sverige var da også det første skandinaviske landet som senere la om handelspolitikken i proteksjonistisk retning.

Med indre og ytre frihandel ble varebyttet stadig mer overlatt til frie markedskrefter. Det kom en tilsvarende utvikling på arbeidsmar-

⁵¹ Ernst Söderlund, *Svensk Trävaruexport under hundra år*, Stockholm 1951, s. 4-5.

⁵² Carlsson 1970, s. 317-18. Bo Stråth, *Sveriges historia 1830-1920*, Stockholm 2012, s. 56-57. 171-236, Eva Helen Ulvros, *Oscar I*, Stockholm 2007, s. 171-236.

⁵³ Montgomery 1921, s. 73-112. Sitatet er fra s. 112. Se også Carlsson 1970, s. 333-34. Magnusson 1996, s. 265. Om de svensk-norske forhandlingene med Frankrike, se også Øyvind Låstad, *Det franske spørsmål, traktatforhandlinger og politisk økonomi 1845-1865*, masteroppgave Universitetet i Bergen 2012.

kedet. På dette feltet var nok langsomt virkende sosiale og økonomiske prosesser viktigere enn politiske vedtak. Man gikk med mange små skritt fra en stands- og husholdbasert økonomi omkring 1750 til en mer individbasert økonomi i 1880. Politiske bestemmelser spilte imidlertid hele tiden en rolle for hvordan arbeidsmarkedet fungerte. Det gjaldt reguleringer av økonomisk aktivitet som handel, håndverk og fabrikkvirksomhet, men også direkte reguleringer av arbeidskraften.

I Sverige ble adgangen til å sette såkalt *försvarslösa* mennesker i tvangsarbeid begrenset til maksimalt fire år i 1846. Tidligere kunne man, hvis man var riktig uheldig, bli satt i tvangsarbeid på ubestemt tid. Denne typen tvangsarbeid ble formelt avskaffet i 1885, men da hadde ordningen for lengst gått ut av bruk. Den før omtalte tjenesteplikten (*tjänstehjonet*) ble som nevnt myket opp i 1819, men også den ble først helt opphevet i 1885.⁵⁴ I Norge opphevet Stortinget en tilsvarende lov i 1854 etter at Høyesterett dømte en mann til fengsel på vann og brød for å ha tatt arbeid utenfor eget prestegjeld.⁵⁵ I Danmark ble tjenestetvungen opphevet samme år.⁵⁶ Den indre og ytre passtvangen ble fjernet i både Norge og Sverige i 1860. Passtvangen hadde sannsynligvis ikke hatt særlig stor reell betydning, men opphevelsen symboliserte like fullt at innbyggerne sto fritt til å reise rundt og til å ta arbeid hvor de ville. Lovendringene om tjenesteplikt og passtvang avspeilte at politiske beslutningstagere hadde fått økt tro på at alle mennesker, også de fattige, var i stand til å opptre som rasjonelle, nyttemaksimerende markedsaktører. De ville være i stand til å finne inntektsgivende og samfunnsnyttig sysselsetting, også uten statlig dirigering og tvangstiltak.

Så å si full økonomisk frihet ble innført i Sverige fra og med 1864, i hvert fall for menn, ugifte kvinner og enker.⁵⁷ Man trengte ikke lenger mesterprøve for å utøve håndverk eller borgerskap for å drive handel i byene. «Beskyttelsessonene» omkring byene, der det ikke var tillatt å åpne butikker eller drive handel, ble fjernet. Det ble også enklere å etablere banker. I tillegg ble rentereguleringen for kortsiktige lån med under 6 måneders løpetid opphevet. Reformene som gjaldt pengemarkedet synes å ha vært noe av det mest politisk og moralsk følsomme av

⁵⁴ Arthur Montgomery, *Svensk socialpolitik under 1800-talet*, Stockholm 1934, s. 22-36 og 163-67. Ingrid Hammarström m. fl., *Ideologi och Socialpolitik i 1800-talets Sverige*, Uppsala 1978, s. 95. Utterström 1958, s. 320-45. Harnesk 1990, s. 34. Theresa Johnsson, *Vårt fredliga samhälle, 'Lösdriveri' och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet*, Uppsala 2016.

⁵⁵ Sandvik 2018, s. 73-74.

⁵⁶ Jacobsen 2008, s. 311-16.

⁵⁷ Carlsson 1970, s. 334. Magnusson 1996, s. 259.

alle dereguleringene som ble gjennomført på 1800-tallet. Maksimalrenten på 6 prosent langsiktige lån og pantelån ble opprettholdt. Pen-gemarkedet ble dermed ikke like fritt som varemarkedet. Motstanden mot en full liberalisering må delvis tolkes som interessepolitikk. Regu-leringen førte til at bøndene fikk tilgang til rimelige lån. Vel så viktig var antagelig religiøst baserte motforestillinger mot åger. Disse regu-leringene ble først opphevet i 1901-1907. Om de hadde noen stor øko-nomisk betydning, er et annet spørsmål. Markedsrentene lå stort sett godt under lovens maksimalnivå i hele perioden 1864-1907.⁵⁸ I Norge ble til sammenligning renten på pantelån frigitt i 1888, men også der hadde reguleringen mistet sin betydning i og med at markedsrenten var lavere enn det lovbestemte maksimum.⁵⁹

I Danmark fikk liberaliseringene på 1800-tallet et annet forløp enn i Norge og Sverige. Danskene kom senere i gang, men prosessen ble til gjengjeld gjennomført med større hurtighet. De danske reformene stanset som nevnt nesten helt opp etter 1804 og lite skjedde før ene-veldet falt i 1849. Sven Henningsen mener at kancelliets sterke mann på 1830- og 40-tallet, Anders Ørsted, egentlig ønsket endringer i nær-ingslovgivningen, men fryktet at dette ville gi den liberale opposisjo-nen vind i seilene, slik at reformer ble utsatt.⁶⁰

Det danske politiske systemet ble grunnleggende endret med Grundloven af 1849. Danmark ble et konstitusjonelt monarki og lan-det ble så å si over natten vel så demokratisk som sine skandinavis-ke naboland. De fleste menn over 30 år fikk stemmerett til Folketin-get, det vil si til den nye Rigsdagens «underhus». Med unntak av Sven Henningsen har få danske historikere diskutert sammenhengen mel-lom demokratiseringen og endringene i landets politiske økonomi. I dansk historiografi har de konstitusjonelle spørsmål og forholdet til hertugdømmene stått i sentrum. Det foreligger få arbeider som om-handler de politiske prosessene som ledet frem til liberaliseringen av økonomien. Dette står i en viss kontrast til norsk historieforskning der de økonomiske reformene har vært et viktigere tema.

I Danmark begynte vel og merke en forsiktig liberalisering alle-rede før demokratiseringen. De danske kjøpstedenes privilegier ble

⁵⁸ «Ocker», *Nordisk familjebok*, bd. 20 1914, s. 451-56. Riksbankens statistiska avdelning, *Sveriges Riksbank, statistiska tabeller 1668-1924*, 1931, s. 136-37. Ernst Söderlund, *Skandinaviska banken i det svenska bankväsenets historia 1864-1914*, Stockholm 1964. Gunnar Wetterberg, *Pengarna & Makten, Riksbankens historia*, Stockholm 2009, s. 210-18. Göran B. Nilsson, *André Oscar Wallenberg, bd. 2, Gyl-lene tider 1856-1866*, Stockholm 1989, s. 215-223.

⁵⁹ Fritz Hodne, *Norges økonomiske historie 1815-1970*, Bergen 1981, s. 228. Sandvik 2018, s. 125.

⁶⁰ Henningsen 1944, s. 317.

myket noe opp i 1845 da landbefolkningen fikk fri adgang til å selge mat- og husflidsvarer i byene. Reformprosessen skjøt likevel fart etter eneveldets fall i 1848. Den nye grunnlovens § 88 bestemte at «Alle Indskrænkninger i den frie og lige Adgang til Erhverv, som ikke ere begrundede i det almene Vel, skulle hæves ved Lov». Året etter ble reguleringen av bakernæringen i København opphevet med virkning fra 1860. Antall bakere var i 1850 det samme som i 1739, til tross for at byen hadde vokst. Brødprisene var regulert, det fantes ingen priskonkurranse. Dette var sannsynligvis en arv fra tankegangen om rettfærdige priser på nødvendighetsvarer. I 1851 ble også bryggerivirkomheten deregulert. Øl var, selv i Danmark, ansett som noe mindre nødvendig enn brød, så her ble reguleringene opphevet uten noen overgangstid. Møllenæringen ble frigitt året etter med virkning fra 1862. Den store reformen kom imidlertid med Næringsfrihedsloven i 1857. Den opphevet alle håndverks- og handelsprivilegier fra og med 1862. Som i nabolandene ble det riktignok opprettet et såkalt *løbælte*, det vil si en sone på halvannen mil omkring byene der handelsmenn og håndverkere ikke fikk etablere seg. I Danmark ble dette beltet opprettholdt helt til 1920, det vil si 50-60 år lenger enn i Sverige og Norge.⁶¹

Mens byprivilegiene for handel og håndverk ble feid til side, var reguleringene av landbruksjord og skogbruk mer seiglivet. Jordbruket var Danmarks suverent viktigste erhverv og eierskapet til jord berørte mesteparten av landbefolkningen. Det brennende politiske spørsmålet var leilendingenes (*fæstebøndernes*) plikter og rettigheter kontra godseierne. Ved eneveldets fall i 1849 var fortsatt en betydelig andel av bøndene leilendinger. Disse hadde lenge hatt en viss juridisk beskyttelse. En godseier kunne ikke inndra en festegård og legge jorden inn under selve godset. Dette hindret en utvikling som i Mecklenburg eller England, der de uavhengige bøndene nærmest ble utradert og all jord samlet i store landeiendommer. I Danmark fantes også gamle begrensninger på retten til å slå sammen to gårdsbruk. Disse restriksjoner på eiernes frie disposisjonsrett ble opprettholdt gjennom hele 1800-tallet, til tross for tidens liberale strømninger.⁶² Noen tilsvarende begrensninger fantes interessant nok ikke i Sverige eller Norge.⁶³

Det kom flere bondevennlige lover rett etter eneveldets fall, blant annet skattemessig likestilling mellom bønder og godseiere. Hoveriet, det vil si pliktarbeidet på godsene, ble også avskaffet. I Sverige ble

⁶¹ Einar Cohn, *Økonomi og Politik i Danmark 1848-1875*, København 1967, s. 69-121.

⁶² Hans Jensen, *Dansk jordpolitik 1757-1919, Anden del*, København 1945, s. 274-350.

⁶³ Om Sverige, se Olsson 2014.

utviklingen noe annerledes. Der forble skattetrykket på bondejorden større enn på adelsgodset helt frem til skattereformen i 1902 da de såkalte *grundskatterna* ble avvirket. Fenomenet pliktarbeid var på retur også i Sverige, men det ble først lovregulert i 1907 og avskaffet i 1945. I Danmark, hvor godseiersystemet hadde vært mer utbredt enn i Sverige, var det et større sosialt og politisk press som ledet frem til viktige og tidligere endringer i bøndernes favør.⁶⁴

Danske bondepolitikere fikk riktignok ikke gjennomslag for sitt hovedkrav om en jordreform slik at leilendingene kunne bli selveiere. Dette ble blokkert av § 87 i 1849 Grundloven, som slo fast at eiendomsretten var «ukrænkelig». Jordreformen skjedde i stedet ad frivillig vei. De aller fleste godseierne solgte etter hvert *fæstegårdene* til sine leilendinger. Noe av årsaken var nok de ovennevnte reguleringene som begrenset godseierens disposisjonsrett. Med salgene ble også den danske landsbygda mer *inclusive* ved at titusenvis av *fæstebønder* ble forvandlet til nokså velstående eiendomsbesittere. Hovedpoenget i denne sammenhengen er imidlertid at Rigsdagen ikke valgte en liberalistisk politikk, der eierne kunne gjøre som de ville med landbruksjorden. Dette kunne nemlig ha favorisert godseierne. Moralske rettferdighetsnormer bidro til at man aldri fikk noe fritt eller uregulert marked for jordeiendom.

Reguleringene overlevde også i det danske skogbruket. Her ble den såkalte fredskovforordningen fra 1805 opprettholdt. Både beite- og hugstretten var regulert. Målet var både å sikre en rasjonell skogsdrift og å hindre avskoging.⁶⁵ Også på dette feltet var de danske reguleringene mer omfattende og langvarige enn i Norge og Sverige, som jo begge deregulerte skogbruket på midten av 1800-tallet. Man kan finne et noe tilsvarende mønster også i pengemarkedet. De danske maksimalsatsene for rentene på pantelån fikk bestå tvers gjennom hele den liberale epoken og inn i mellomkrigstiden.⁶⁶

⁶⁴ Ole Hyldtoft, *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*, Herning 1999, s. 45. «Grundskatt», *Nordisk familjebok*, bd. 10 1909, s. 415-24. Carlsson 1970, s. 433 og 444. Olsson 2014.

⁶⁵ Bo Fritzboøger, *Kulturskoven, Dansk skovbrug fra oldtid til nutid*, København 1994, s. 69-71, 80-81, 132-33 og 380-82. Hanne Serup, "Forstordning, skovordning og forstplanlægging, treforsyningen fra de danske skove ordnes", i Bo Fritzboøger & Petter Friis Møller (red.), *Skovhistorie for fremtiden*, Hørsholm 2005, s. 50, Andreas Dugstad Sanders, Pål Thonstad Sandvik & Espen Storli, *The Political Economy of Resource Regulation, An International and Comparative History, 1850-2015*, Vancouver 2019, s. 48-49.

⁶⁶ P. Nyboe Andersen, *Laanerenten, En teoretisk og historisk Undersøgelse med særligt Henblik paa Renteudviklingen i Danmark*, København 1947, s. 112-13.

Den danske handelspolitikken har ofte blitt oppfattet som mer liberal enn nabolandenes. Ved den store tollrevisjonen i 1838 ble resterende importforbud fjernet og tollsatsene moderert. Som ved den forrige tollreformen i 1797 skal motivet ha vært å redusere smugling. Endringene ble i så måte primært drevet frem av pragmatiske statsfinansielle motiver, ikke av en ideologisk overbevisning om at frihandel var det økonomisk og/eller moralsk riktige. Den danske Rigsdagen tok et nytt skritt i retning frihandel i 1863, men en del proteksjonistiske tollsatser fikk bestå.⁶⁷ Det forble høyere toll på ferdigvarer enn på råvarer. Kjell Winding antyder at et av målene med dette var å gi Holsteins industri et beskyttet hjemmemarked i Danmark, slik at hertugdømmenes erhvervsliv skulle få en økonomisk egeninteresse av å forbli under dansk overhøyhet (om enn med liten effekt). Ingrid Henriksen og Paul Sharpe har påvist at Danmark senere drev en meget effektiv form for selektiv proteksjonisme, som ikke var særlig synlig for utenverden (eller for ettertiden).⁶⁸ De viser til tollbeskyttelsen av ost med lav fettprosent. På grunn av Danmarks store smørproduksjon fikk landet et stort overskudd på skummet melk, som i stor grad ble brukt til å lage slik ost. Ostetollen skapte et beskyttet marked, noe som visstnok hadde en stor betydning for de danske melkebøndene, men regningen ble naturligvis veltet over på konsumentene av ost. I likhet med sine naboland beholdt altså Danmark en viss proteksjonisme tvers gjennom den internasjonale frihandelsperioden. Varemerkene ble så avgjort friere, men aldri helt frie. Fortsatt ble en del økonomiske byrder og fordeler bestemt ad politisk vei og ikke via markedet.

Den finske utviklingen hadde noen fellestrekk med den danske. For begge lands vedkommende forble styreformene autoritær lenge etter Napoleons fall. Liberalismen ble ansett som en potensiell trussel og økonomiske reformer ble utsatt. I Danmark begynte som nevnt reformprosessen for alvor etter eneveldets fall. For Finlands del kom endringen i kjølvannet av Russlands nederlag i Krimkrigen og Alexander den II's tronbestigelse i 1855. Den økonomiske friheten kom, for igjen å sitere Nils Meinander, som «en gåva frå ovan, som en kejsers-

⁶⁷ Kjell Winding, *Frihandelsproblemet i Danmark 1855-1863*, København 1959.

⁶⁸ Ingrid Henriksen & Paul Sharpe, «The strange birth of liberal Denmark: Danish trade protection and the growth of the dairy industry since the mid-nineteenth century», *Economic History Review* 65, 2012, s. 770-788.

lig nåd».⁶⁹ Med Alexander II kom også en omfattende reformprosess i Russland, der opphevelsen av livegenskapen er mest kjent.⁷⁰

Trelast og skogprodukter var Finlands viktigste eksportartikler. Adgangen til å utnytte landets skogressurser ble liberalisert i flere trinn. Fra 1857 kom en begrenset rett til å etablere damp-sager. Fire år senere ble også de øvrige reguleringene av skogbruket myket opp. De gamle kvantumsbegrensningene på produksjonen ble opphevet. Men myndighetene tillot fortsatt ikke fri etableringsrett, blant annet av frykt for at de små sagbrukene kunne bli utkonkurrert og at trelasteksporten bli monopolisert av noen få store aktører.⁷¹

Bøndernes stilling ble også mye friere, de ble «fullmyndiga jordägare» for å bruke Eino Juttikalas begrep. De fikk fri disposisjonsrett over egen eiendom. Reformene begynte på 1860-tallet og varte helt frem mot første verdenskrig. Med skogloven av 1886 fikk bøndene nesten fri rett til å utnytte skogressursene etter eget forogdtbefinnende. Bondefrigjøringen i Viborgs län i det østlige Finland var mest dramatisk, hvor mange bønder ble befridd fra vilkår som lignet livegenskap.⁷²

For handelen og håndverket begynte liberaliseringen i 1859 og fortsatte i 1868. De fleste resterende restriksjonene ble fjernet i 1879 da Finland fikk det som rettshistorikeren Lars Björne kaller «full næringsfrihet».⁷³ Dette var i hvert fall tilfellet for byerhvervenes del. For arbeidsmarkedets del ble imidlertid dereguleringen noe mer langtrukken. Finland hadde fra gammelt av hatt de samme bestemmelsen som Sverige om tjenesteplikt. For Finlands vedkommende ble disse forord-

⁶⁹ Meinander 1945, s. 237-38.

⁷⁰ Ben Eklof, John Bushnell & Larissa Zahkarova (eds.), *Russia's Great Reforms 1855-1881*, Indianapolis 1994.

⁷¹ Meinander 1945, s. 240-41. Ari Perala, «Kronans skogshushållning och frivivningen af sågindustrin i Finland 1861», *Historisk Tidskrift för Finland* 1987. Se også Karl-Erik Michelsen, *History of Forest Research in Finland*, Helsinki 1995, s. 38-41.

⁷² Jutikkala 1963, s. 315-39 og 391-405.

⁷³ Lars Björne *Brytningstiden, Den nordiske rättsvetenskapens historia, Del II*, Lund 1998, s. 12. Se også K. Willgren, *Rätt at idka gåvdfarihandel enligt finsk förvaltningsrätt*, Helsingfors 1892, s. 52-55 og 78-85. Per Schybergson, *Hantverk och fabriker, bd. 1*, Helsingfors 1973, s. 47-48. Jari Eloranta, Jari Ojala & Jukka Jalava (eds.), *The Road to Prosperity, An Economic History of Finland*, Helsinki 2006, s. 170. Seppo Tiihonen, *The Ministry of Finance*, Porvoo 2012, s. 55. Johanna Wassholm & Anna Sundelin, «Småskala handel på glidande skalor, Forsörjning och konsumtion i Finland 1800-1940», *Historisk Tidskrift för Finland* 2018, s. 191-105.

ningene myket opp i 1865, men ikke opphevet før på 1880-tallet.⁷⁴ I tillegg ble tollsatsene trappet ned i 1859 og igjen i 1869.⁷⁵ Det ser likevel ut til at Finland forble noe mer proteksjonistisk enn sine nordiske naboland. I sum kan vi derfor si at den økonomiske liberalismen både kom senere og fikk litt mer begrenset gjennomslag i Finland enn i det øvrige Norden.

Getting slowly to Denmark

I tiden mellom 1750 og 1880 ble de økonomiske systemene i de nordiske land grunnleggende forvandlet. Litt skjematisk kan man si at landene gikk fra å være stendersamfunn med omfattende reguleringer av erhvervslivet til å bli liberale, kapitalistiske samfunn, der alle voksne menn hadde samme formelle økonomiske rettigheter. Det økonomiske systemet ble mer markedsbasert. Samfunnene ble dermed det som North, Wallis & Weingast og Acemoğlu & Robinson har kalt henholdsvis *open access societies* og *inclusive societies*.

Mange faktorer bidro til at utviklingen gikk i retning av en friere kapitalisme. Endringsprosessen hadde så vel politiske som sosiale, teknologiske, religiøse og ideologiske årsaker. Denne artikkelens beskjedne ambisjon har kun vært å kartlegge og sammenligne opphevelsen av privilegiene og dereguleringen av økonomien i Norden mellom ca. 1750 og 1880. I alle landene ble mange av reformene drevet gjennom etter initiativ fra liberale deler av embedsverket. Det fantes med andre ord et reformpotensial innenfor statsmakten, for å gripe tilbake til en av Francis Fukuyamas ideer. Reformprosessen startet for alvor i Danmark-Norge i årene etter 1784 og fortsatte i Norge etter at landet ble selvstendig i 1814. I Sverige overlevde derimot hovedtrekkene i *l'Ancien Régimes* politiske økonomi helt til Carl Johans død i 1844. Deretter kom det betydelige reformer i to omganger, i 1846 og på 1860-tallet. I Finland og Danmark var endringstakten meget lav før 1850-tallet, men deretter ble reformtempoet hurtigere og omveltningene mer radikale.

De danske byprivilegiene ble opphevet så å si med ett hugg i 1857. I Norge gikk det til sammenligning over 40 år fra dereguleringene for alvor begynte i 1839 til de siste restene av handelsprivilegiene ble fjernet i 1882. Sverige sto i denne sammenhengen i en mellomposisjon.

⁷⁴ Miiikka Voutilainen, *Poverty, Inequality and the Finnish 1860s Famine*, PhD University of Jyväskylä 2016, s. 133.

⁷⁵ Tiihonen 2012, s. 42-87. Erkki Pihkala, «The Finnish Economy and Russia, 1809-1917», i Michael Branch m. fl., *Finland and Poland in the Russian Empire: A Comparative Study*, 1995, s. 156.

Disse forskjellene var knapt nok tilfeldige, de var snarere resultat av at statstradisjonene ble så vidt ulike i tiårene etter 1814. I det mer demokratiske Norge var reformer tidkrevende, og de ble ofte oppnådd gjennom etablering av politiske interessekoalisjoner og brede kompromiser på Stortinget. Innbakt i det norske systemet lå også visse konsesjoner til de som mistet sine privilegier. Man søkte å balansere hensynet til hevde vunne rettigheter med ønsket om likebehandling av borgerne. I Sverige og særlig Danmark og Finland var de økonomiske reformene i større grad resultat av regimeendringer, tronskifter og regentenes personlige preferanser. Etter 1814 hadde Norge ganske enkelt et mer moderne politisk system enn sine naboland. I de andre nordiske landene kom derfor reformene senere. Privilegiene og restriksjonene var av den grunn i enda større grad i utakt med tidsånden, noe i neste omgang bidro til at avviklingen skjedde raskere enn i Norge.

Francis Fukuyama har som nevnt brukt «*Getting to Denmark*» som metafor på hvordan samfunn med sterke *extractive* trekk på fredelig måte kan forvandles til å bli mer *inclusive*. De økonomiske reformene som er omtalt i denne artikkelen utgjorde en viktig del av denne transformasjonsprosessen. Hverken Danmark eller de øvrige nordiske land var imidlertid spesielt tidlig ute med hensyn til økonomisk frigjøring. På store deler av kontinentet ble den gamle privilegieøkonomien slått i stykker under den franske revolusjon og krigene som fulgte. I Norden ble derimot sentrale elementer av 1600- og 1700-tallets økonomiske orden opprettholdt helt frem til midten av 1800-tallet. Men i tiårene etter 1840 gjennomførte også de nordiske land omfattende reformer der privilegiene ble avviklet. Det er verd å merke seg at dette skjedde dette uten ytre press, revolusjoner eller voldsbruk. I Norden klarte man altså på fredelig vis å forandre spillereglene i økonomien og skape juridisk lik ervervsadgang for innbyggerne.